

Кваліфікуючі ознаки складу злочину,

передбаченого ч. 2 ст. 242 КК
України: забруднення, засмічення
та виснаження водних об'єктів

В. М. Присяжний

кандидат юридичних наук, доцент кафедри
кримінального права та процесу Національної
академії управління

У статті на підставі проведеного дослідження щодо наслідків такого складу злочину, як забруднення, засмічення та виснаження водних об'єктів, пропонується нова редакція ч. 2 ст. 242 КК України.

Ключові слова: засмічення та виснаження водних об'єктів, загибель людини або людей, шкода здоров'ю людини або людей, загибель тваринного чи рослинного світу.

В статье на основании проведенного исследования относительно последствий такого состава преступления, как загрязнение, засорение и истощение водных объектов, предлагается новая редакция ч. 2 ст. 242 УК Украины.

Ключевые слова: засорения и истощения водных объектов, гибель человека или людей, вред здоровью человека или людей, гибель животного или растительного мира.

In this article, based on our research on the effects of such an offense as pollution and depletion of water bodies proposed new wording of Part 2 of Art. 242 of the Criminal Code of Ukraine.

Keywords: contamination and depletion of water bodies, the death of a person or persons, damage to human health or the people, the death of an animal or plant world.

Проблеми щодо охорони навколишнього природного середовища і, зокрема, водних об'єктів, за ступенем гостроти необхідно вважати найбільш напруженими й катастрофічними. У Постанові Верховної Ради України «Про основні напрямки державної політики у галузі довілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки» (1998 р.) визначені найбільш актуальні екологічні проблеми природних вод на теренах України. У цьому документі зазначається про: 1) суттєве забруднення водних об'єктів внаслідок невпорядкованого відведення стічних вод населених пунктів, господарських об'єктів, сільськогосподарських угідь; 2) широкомасштабне радіаційне забруднення водних об'єктів у результаті Чорнобильської катастрофи; погіршення якості питної води, внаслідок незадовільного стану джерел такої води тощо.

В юридичній літературі питанню кримінальної відповідальності за забруднення, засмічення та виснаження (порушення правил охорони) водних об'єктів приділяли певну увагу такі вчені, як: В. І. Андрейцев, Ю. В. Баулін, С. Б. Гавриш, Е. М. Жевлаков, А. М. Комісаров, М. І. Коржанський, М. Леонтьев, Н. А. Лопашенко, Ю. І. Ляпунов, В. К. Матвійчук, В. А. Мунтян, В. О. Навроцький, В. Д. Пакутін, П. Ф. Повеліцина, О. Я. Светлов, В. В. Сташис, В. Я. Тацій, В. П. Тихий, С. В. Трофімов, Ю. С. Шемшученко, В. А. Широков та ін.

Метою нашої статті є розкриття на підставі ґрунтовного аналізу нового визначення кваліфікуючих ознак складу злочину забруднення, засмічення та виснаження водних об'єктів.

Перелік обтяжуючих обставин міститься в ст. 67 КК України. Вони виходять за межі складу злочину, передбаченого ст. 242 КК України, і є підставою

для суду в призначенні більш суворого покарання у межах санкції статті цього Кримінального кодексу. Але буває й так, що певна обтяжуюча обставина знаходить своє закріплення як кваліфікуюча ознака конкретного складу злочину. При застосуванні покарання в таких випадках суд не може враховувати її при призначенні покарання, як таку, що його обтяжує (ст. 67 КК України).

Частина 2 ст. 242 КК України передбачає відповідальність за кваліфікуючі (обтяжуючі) види злочинного порушення правил охорони вод (забруднення та виснаження водних об'єктів). До них відносяться: а) ті самі діяння, якщо вони спричинили загибель людей; б) ті самі діяння, якщо вони спричинили захворювання людей; в) ті самі діяння, якщо вони спричинили масову загибель об'єктів тваринного або рослинного світу; г) ті самі діяння, якщо вони спричинили інші тяжкі наслідки.

Тому розглянемо кваліфікуючі ознаки цього складу злочину. Візьмемо діяння, що спричинили загибель людей. Такий наслідок юристи тлумачать по-різному: В. І. Антипов, М. М. Панько вважають, що загибель людей означає смерть хоча б однієї людини [1, с. 542; 2, с. 514], О. О. Дудоров, С. Б. Гавриш під загибеллю людей розуміють смерть однієї або декількох осіб [3, с. 674; 4, с. 631]. Як бачимо, з цього питання є дві точки зору, що в принципі не суперечать одна одній, а лише доповнюються.

Для обґрунтування своєї позиції звернемося до Словника російської мови С. І. Ожегова, який тлумачить загибель як знищення, руйнування, смерть від катастрофи, стихійного лиха [5, с. 106]. Це тлумачення також не суперечить зазначеним вище поглядам. Тим часом йдеться про людей, а не про людину. Тому законодавець мав би ці наслідки щодо загибелі людини і людей диференціюва-

ти в ст. 242 КК України, оскільки вказане формулювання викликає неоднозначне розуміння такого наслідку на практиці. Наприклад, 100 опитаних працівників правоохоронних органів відповіли таким чином: 80% – що це може бути смерть однієї або більше людей; 20% – що це може бути смерть двох або більше людей. Судової практики за 2001–2004 рр. за такою ознакою ще немає.

Щодо спричинення захворювання людей як кваліфікуючої ознаки досліджуваного злочину автори поділилися думками дещо більше, ніж за попередньою ознакою. Одні науковці під таким наслідком розуміють захворювання хоча б однієї людини, що потягло за собою короткочасний розлад здоров'я або незначну стійку втрату працездатності [6, с. 65; 7, с. 41; 8, с. 40-42]; другі – пов'язують такий наслідок з отруєнням, епідемічними та іншими захворюваннями [9, с. 191]; треті – пов'язують цей наслідок із захворюванням хоча б однієї людини [10, с. 83]; четверті – характеризують цю ознаку як захворювання, небезпечні для життя або здоров'я великої кількості людей або на великій площі й поєднані з нестійкою або стійкою втратою працездатності [11, с. 214]; п'яті – вважають, що це захворювання, небезпечні для здоров'я і життя або поєднані з нестійкою або стійкою втратою працездатності, причинно пов'язані з порушенням правил охорони вод; також це зараження епідемічним чи інфекційним захворюванням, поява видимих відхилень у розвитку дітей та ін. [3, с. 674]; шості – наполягають, що це хвороба двох чи більше осіб [1, с. 542]; сьомі – стверджують, що це: а) заподіяння шкоди здоров'ю окремих осіб або хоча б однієї людини, що відповідає за ступенем тяжкості тяжким або середньої тяжкості тілесним ушкодженням; б) заподіяння шкоди здоров'ю населення (поява спадкових патологій, потворності або ін-

ших відхилень у розвитку дітей, скорочення тривалості життя, істотне підвищення рівня захворюваності населення тощо) [4, с. 647].

Більш прийнятним, на наш погляд, є тлумачення ознаки «захворювання людей», запропоноване В. О. Навроцьким. Ця дефініція виграє перед попередніми, тому що її автор, пов'язуючи заподіяння шкоди здоров'ю окремим особам і здоров'ю населення, детально перераховує можливий зміст означеного в законі наслідку. Натомість, С. Б. Гавриш тільки дає характеристику захворюванням, але ухиляється від відповіді щодо кількісного відношення захворювання людей. В. І. Антипов навпаки називає кількість осіб, що захворіли, але не дає характеристики захворювання, а О. О. Дудоров змішує поняття завдання шкоди здоров'ю людей і здоров'ю населення.

Наведене розмаїття поглядів на цю ознаку свідчить, що це не сприяє правильному застосуванню закону за такою ознакою на практиці.

Вивчення кримінальних справ про злочинне порушення правил охорони вод (забруднення та виснаження водних об'єктів) в Україні і в деяких областях Росії показує, що за ознакою заподіяння шкоди здоров'ю (ч. 1 ст. 228 КК України 1960 р. і ч. 1 ст. 223 КК Росії) з 8% наявних порушених справ всі закінчені й особи засуджені. Мінімальна межа шкоди здоров'ю, що потягла порушення кримінальної справи за ч. 1 ст. 228 КК України 1960 р. (ч. 1 ст. 223 КК Росії) – захворювання однієї людини, що спричинило короткочасний розлад здоров'я (3% справ). Значно менша кількість справ, порушених за ч. 1 ст. 228 КК України 1960 р. (1% справ) при захворюванні однієї людини, яке потягло незначну стійку втрату працездатності. Незначна частина справ (1%) порушена за ч. 1 ст. 228 КК України 1960 р. за зараження однієї люди-

ни інфекційним чи епідемічним захворюванням. Більша частина справ порушена за означеною частиною (3% справ) через наявність небезпеки отруєння невідзначеного числа людей або загрози розповсюдження інфекційних захворювань.

Судової практики за 2001–2004 рр. за ознакою спричинення захворювання людей немає (ч. 2 ст. 242 КК України 2001 р.).

На підставі наявних поглядів, їхнього аналізу та судової практики за ч. ч. 1, 2 ст. 228 КК 1960 р., а також за ч. 2 ст. 242 КК 2001 р. все-таки можна констатувати, що під спричиненням шкоди здоров'ю людей слід розуміти: 1) захворювання хоча б однієї людини, що потягло за собою короткочасний розлад здоров'я або незначну стійку втрату працездатності; або тривалий розлад здоров'я чи стійку втрату працездатності; 2) захворювання епідемічними або інфекційними захворюваннями; захворювання більше, ніж однієї особи.

Ознака спричинення масової загибелі об'єктів тваринного і рослинного світу має різне тлумачення: 1) це загибель такої кількості тварин або знищення рослин на таких площах (про поняття тваринного і рослинного світу), які є сумірними з розмірами загальної популяції відповідного виду тварин, всієї або більшої частини риби у водоймі або на значній площі великої кількості цінних порід риби, інших об'єктів тваринного світу, знищення або пошкодження посівів, рослин на значних площах угідь [12, с. 542]; 2) це знищення диких звірів і птахів, бджолосімей, риби, інших представників водної фауни, у тому числі мальків, ікри, місць їх розмноження і проживання, кормових угідь, приведення у непридатний стан посівів або врожаю сільськогосподарських культур, знищення або пошкодження до ступеня припинення росту лісу, інших насаджень тощо

(враховується кількість, екологічна цінність, можливість відтворення, вартісне вираження шкоди тощо) [4, с. 647]; 3) це падіж тварин (значної кількості тварин, всієї чи більшості риби у водоймі на значній площі, великої кількості цінних порід риби тощо) [3, с. 674].

Слід зазначити, що ці точки зору не суперечать одна одній, а взаємно доповнюються.

Досліджувані ознаки можна зрозуміти в тому разі, якщо ми звернемося до історії цього питання, а саме до ознаки істотної шкоди сільськогосподарському виробництву або масової загибелі риби за ч. 2 ст. 228 КК України 1960 р. Одні юристи вважають, що при заподіянні істотної шкоди сільськогосподарському виробництву слід враховувати різницю матеріальних збитків; інші – до такого відносять загибель посівів на значних площах, загибель у великій кількості худоби і т. п. [8, с. 42]; треті пов'язують таку шкоду з загибеллю посівів на значних площах, загибеллю великої кількості худоби, висихання лісів на значних площах і т. п. [6, с. 66]; четверті – стверджують, що така ознака включає епізоотію, інші наслідки, поєднані з заподіянням значної моральної або матеріальної шкоди [9, с. 192]; п'яті пов'язують таку шкоду з загибеллю посівів на значних площах; шості асоціюють означену шкоду зі знищенням посівів або плодових дерев на значних площах, масовою загибеллю худоби і т. п. [7, с. 331]; сьомі вважають, що така шкода пов'язана з загибеллю посівів або врожаю на значних площах чи загибеллю цінних сільськогосподарських культур (наприклад, елітних культур), або загибеллю худоби, що заподіяло значну матеріальну шкоду підприємствам, організаціям, що займаються сільськогосподарським виробництвом, або загибеллю плодових дерев на значних площах.

Цікаву думку про істотне заподіяння шкоди сільськогосподарському виробництву знаходимо у В. О. Навроцького. Науковець вважає, що до таких наслідків відносяться загибель або пошкодження великої кількості сільськогосподарської продукції, пошкодження угідь на значних площах або особливо цінних угідь, посівів, насаджень, загибель або захворювання багатьох голів худоби, птиці, заподіяння сільськогосподарським організаціям і підприємствам великих матеріальних збитків [13, с. 11].

З метою опрацювання практичних рекомендацій з визначення наслідків, що досліджуються, а також удосконалення законодавства проаналізуємо наявні погляди.

Нам здається, що роз'яснення Д. Ю. Юровського (автора першої точки зору) про істотну шкоду носить загальний характер і не може слугувати орієнтиром для практичних працівників, що ведуть боротьбу зі злочинним забрудненням водойм.

Якоюсь мірою конкретизує попередню думку В. Пакутін (автор другого судження). Водночас їхні визначення мають недоліки. Насамперед автори, розкриваючи зазначені наслідки, називають тільки загибель посівів і загибель худоби, що дає далеко не повний перелік таких наслідків.

Незначною мірою доповнює два попередніх судження визначення Е. М. Жевлаков. Воно стосується тільки висихання колгоспних лісів на значних площах. Однак автор не націлює практичних працівників на те, що ж слід розуміти під значними площами, на яких висохли або загинули посіви. Це стосується також і загибелі великої кількості худоби (адже можна під таким визначенням розуміти загибель п'яти голів худоби, а можна і 500). Усе це вимагає обґрунтованого роз'яснення.

Суттєві уточнення вказаної ознаки є в поясненні Н. П. Грабовської. Наприклад, викликані забрудненням водних об'єктів епізоотії, загибель худоби. Однак її думки щодо заподіяння значної моральної шкоди, як нам здається, відносяться до моральних, а не юридичних ознак діяння, що досліджується.

Вважаємо, що думка І. М. Тяжкової (автора п'ятої точки зору), що стосується тільки загибелі посівів, не може бути дієвою для правоохоронних органів, що ведуть боротьбу з означеним асоціальним явищем.

Цікаве доповнення в погляді на вказану проблему є в А. М. Комісарова (шоста точка зору), яке стосується знищення плодових дерев на значних площах. Тим часом думка вченого має багато дискусійних моментів. Так, наприклад, не видно, що ж він має на увазі під «значними площами», «масовою загибеллю худоби», а також, чому у визначенні йдеться про плодове дерева. Усі ці невирішені питання ставлять у безвихідне становище практичних працівників.

На нашу думку, В. Пакутін (автор сьомої дефініції) суттєво доповнює прогалини в поглядах попередніх юристів, даючи великий перелік наслідків, що відносяться до досліджуваної нами ознаки, і це має важливе значення для застосування ст. 228 КК України 1960 р. (ст. 223 КК Росії). Ці доповнення відносяться до значної матеріальної шкоди підприємствам, організаціям, що займаються сільськогосподарським виробництвом. Але, незважаючи на ґрунтовне висвітлення згаданим правником ознаки «заподіяння істотної шкоди сільськогосподарському виробництву», він використовує багато загальних термінів, які по-різному можна сприймати. Наприклад, «значні площі», «значна шкода фермерським господарствам, підприємствам, організаціям».

Нам імпонує погляд В. О. Навроцького щодо ознаки за ст. 228 КК України «заподіяння значної шкоди сільськогосподарському виробництву» насамперед тим, що в ньому, крім загибелі або пошкодження посівів, йдеться про готову продукцію сільського господарства, про особливо цінні угіддя, про насадження (слід відзначити, що автор не обмежує їх тільки плодовими деревами), про захворювання й загибель птиці, велику шкоду сільськогосподарським підприємствам і організаціям. Але однак це визначення і деякі його положення вимагають уточнення, а саме: що автор розуміє під великою кількістю сільгосппродукції? Чому пов'язує вказану ознаку тільки із загибеллю худоби? А як же інші тварини? Адже вони також є продуктом сільськогосподарського виробництва. Чи відноситься отруєння до названого наслідку? В. О. Навроцький нічого не згадав про особисті присадибні ділянки сільських працівників, робітників і службовців, адже вони беруть участь у сільськогосподарському виробництві. Вирішення всіх цих питань значимо прояснило б зміст ознаки, яка досліджується.

З'ясуванню розглядуваної ознаки сприятиме також уточнення поняття «масова загибель риби». Відсутня єдність поглядів також і за названою ознакою об'єктивної сторони складу злочину, який був передбачений ч. 2 ст. 228 КК України 1960 р., що досліджується як у кримінально-правовій літературі, так і в судовій практиці. Так, А. М. Комісаров вважає, що масова загибель риби означає знищення її на десять тисяч карбованців і більше.

В. Пакутін і Е. М. Жевлаков пов'язують масову загибель риби з її отруєнням у великій кількості, зазвичай, на значних водних площах, отруєння цінних порід та ін. зі збитками на суму 10 тис. крб. і більше.

Цікаве визначення вказаної ознаки пропонує І. М. Тяжкова. До масової за-

гибелі риби вона відносить її отруєння в великій кількості, зазвичай, на великих площах (при цьому враховується не тільки кількість загиблої риби, а й її цінність для людини, її народногосподарське значення та інші обставини).

Своєрідне тлумачення знаходимо у В. О. Навроцького, який вважає, що під масовою загибеллю риби слід розуміти знищення всієї або більшої частини риби у водному об'єкті або на значних його площах чи загибель великої кількості екземплярів риби, втрати значної кількості екземплярів риби цінних видів та ін.

З дефініцій А. Н. Комісарова, В. Пакутіна, Е. М. Жевлакова бачимо, що вони пов'язують масову загибель риби із збитками на суму 10 тис. крб. і більше. На жаль, А. Н. Комісаров цим і обмежується.

В. Пакутін, Е. М. Жевлаков, І. М. Тяжкова, В. О. Навроцький солідарні в тому, що масова загибель риби означає її отруєння у великій кількості на великих площах. Інша справа, що при цьому вони використовують різну термінологію, наприклад, В. Пакутін і І. М. Тяжкова – «на значних водних площах», Е. М. Жевлаков – «на великих площах» і «у значній кількості», В. О. Навроцький – «на значній площі» і «велика кількість екземплярів риби».

Вважаємо, що під різними термінами ці автори розуміють один і той же зміст. Це можна констатувати тому, що іншого автори не вказують і не заперечують термінологію, яку використовують. Водночас, незважаючи на багатозначність, для права необхідна єдина термінологія, що не вносила б розбіжність у практику застосування закону ч. 2 ст. 242 КК України 2001 р.

На нашу думку, прогресивним є включення в обіг для тлумачення ознаки, що досліджується, таких категорій і понять, як «народногосподарське значення риби», «цінність її для людини», що має

вагоме прикладне значення. Однак слід пояснити таку цінність, наприклад, лікувальні властивості деяких видів риби, народногосподарське значення (можливість одержання за рибу чи рибні продукти валюти, необхідної для народного господарства країни). Істотно їхню думку збіднюють названі вище дефініції, а саме: відсутність вказівки на захворювання великої кількості риби.

Узагальнюючи викладене, можна запропонувати таке тлумачення ознаки «масова загибель риби»: знищення, отруєння риби на великих площах у великій кількості; знищення більшості або всієї риби у водному об'єкті; отруєння або зараження риби, яка має велику цінність для людини і народного господарства; отруєння або зараження риби, що призвели до зміни її якостей і властивостей, які роблять її непридатною для вживання.

Вважаємо, що, використовуючи все позитивне з наявних суджень і вказані недоліки, дискусійні моменти можна узагальнити. Що ж слід розуміти під такою ознакою складу злочину, як «масова загибель об'єктів тваринного й рослинного світу»?

До цієї ознаки відносяться: 1) загибель такої кількості свійських чи диких тварин (у тому числі бджолосімей, риби, її мальків, та ікри, шовкопрядів, місць їхнього розмноження, а також рослин, що залучені в сільськогосподарське виробництво, так і не залучених, що знаходяться в дикій природі), які є співставними з розмірами загальної популяції відповідного виду тварин чи рослин; 2) падіж значної кількості тварин чи всієї кількості, що знаходиться в приватному, колективному чи мисливському або рибному господарстві; 3) загибель великої кількості цінних порід тварин; 4) загибель об'єктів тваринного і рослинного світу – великої кількості, великої вартості та на значних площах.

Необхідно зазначити, що всі без винятку автори припускаються таких помилок: 1) поряд із тваринами називають рибу та інші складові тваринного світу, що не відповідає поняттю тварин, а лише створює їх протиставлення; 2) зводять тварин і рослини тільки до тих, що знаходяться в господарському обороті, а це не відповідає змісту досліджуваної ознаки і звужує її; 3) законодавець знову вдався до оціночних понять там, де цього не потрібно робити; 4) не враховуються діяння людини, що спричинили екологічну катастрофу.

Під іншими тяжкими наслідками розуміють: 1) С. Б. Гавриш – заподіяння шкоди довкіллю та людині, що характеризується підвищеною небезпекою для всього живого, руйнування чи значного пошкодження природних територій (водойм тощо), втратою унікальних і рідкісних об'єктів природи, занесених до Червоної книги України, масовим захворюванням людей чи їхньою загибеллю, або масовим тяжким захворюванням диких тварин на великій території, настанням менш небезпечних наслідків, але на природних територіях, визнаних зоною екологічного лиха; 2) М. М. Панько – велику екологічну шкоду або велику майнову шкоду (захворювання хоча б однієї людини, що потягло наслідки, що відносяться до тяжких тощо). Їхній думці не суперечать роз'яснення ПВС України від 10.12.2004 р. № 17 «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля».

На наш погляд, більш сприйнятливою є позиція С. Б. Гавриша, яку можна використовувати для тлумачення досліджуваної ознаки, але законодавець не знайшов оптимальної форми і вніс ознаку, що породжена недосконалістю ознак як першої, так і другої частин ст. 242 КК України.

На підставі проведеного дослідження пропонується така редакція ч. 2 ст. 242 КК

України: «Ті ж діяння, якщо вони спричинили загибель людини або людей, шкоду здоров'ю людини або людей, або загибель тваринного чи рослинного світу, що завдало збитків, які в тисячу або більше разів перевищують неоподатковуваний мінімум доходів громадян, або призвели до втрати унікальних і рідкісних об'єктів природи, занесених до Червоної Книги України».

Зазначену статтю необхідно доповнити частиною 3 такого змісту: «Діяння, передбачені частиною першою або дру-

гою, якщо вони викликали масову загибель людей, або спричинили масове захворювання людей, або масову загибель об'єктів тваринного чи рослинного світу, яке завдало збитків, що в десять тисяч або більше разів перевищують неоподатковуваний мінімум доходів громадян, або спричинили екологічну катастрофу».

Такий підхід сприятиме екологізації Кримінального законодавства, усуне труднощі в застосуванні ст. 242 КК України, посилить боротьбу з указаним тяжким асоціальним явищем.

Література

1. Антипов В. І. Коментар до ст. 242 КК України // Науково-практ. коментар до Кримінального кодексу України / За ред. С. С. Яценка. – К.: АСК, 2002. – С. 539-543.
2. Панько М. М. Преступления против окружающей среды // Уголовный кодекс Украины. Комментарий / Под ред. Ю. А. Кармазина и Е. А. Стрельцова. – Харьков: Одиссей, 2001. – С. 496-541.
3. Гавриш С. Б. Коментар до ст. 242 КК України // Кримінальний кодекс України: науково-практ. коментар / Ю. В. Баулін, В. І. Борисова, С. Б. Гавриш та ін.; За заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація – К.: Концерн Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – С. 672-675.
4. Дудоров О. О. Коментар до ст. 242 КК України // Науково-практ. коментар Кримінального кодексу України від 5 січня 2001 р. / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка – К.: Канон, 2001. – С. 64-1-648.
5. Ожегов С. И. Словарь русского языка. – М.: Рус. язык, 1987. – 750 с.
6. Жевлаков Э. М. Экологические преступления и экологическая преступность: учеб. пособ. – М.: Белые альвы, 1996. – 96 с.
7. Комиссаров А. М. Преступления, посягающие на рациональное использование и охрану воды и воздуха // Советское уголовное право: Особенная часть. – М.: Юрид. лит., 1988. – С. 328-333.
8. Пакутин В. Д. Ответственность за незаконную порубку леса // Соц. законность. – 1978. – № 1. – С. 42-44.
9. Грабовская Н. П. Преступления против здоровья населения // Курс советского уголовного права. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1981. – Т. 5. – С. 3-219.
10. Лопашенко Н. А. Экологические преступления: комментарии к гл. 26 УКРФ. СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2002. – 802 с.
11. Науково-практ. коментар до Кримінального кодексу України / Під заг. ред. М. О. Потебенька, В. Г. Гончаренка. У 2-х ч. – К.: Форум, 2001. – Ч. 2. – 944 с.
12. Панько М. М. Преступления против окружающей среды // Уголовный кодекс Украины. Комментарий / Под ред. Ю. А. Кармазина и Е. А. Стрельцова. – Харьков: Одиссей, 2001. – С. 496-541.
13. Навроцкий В. А. Уголовная ответственность за загрязнение водоемов: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – Харьков, 1982. – 16 с.